

сильним супротивником. Тоді командувач військами Сулла, особисто підхопивши леґіонного орла, повів воїнів в атаку і розгромив ворога. Так само неодноразово вчиняв і Цезарь [8, с. 193].

Підсумовуючи вищезазначене можна стверджувати, що давньоримські штандарти є своєрідним військово-сакральним феноменом періоду античності. Поєднавши у собі чітку систематизацію, окреслене коло функцій з культово-релігійною практикою вони на цілі епохи заклали традиційні основи ставлення до бойових прапорів багатьох народів світу. З ними римські воїни йшли у бій, їм поклонялися і присвячували свята і жертви, заради них часто ризикували життям і гинули. На сьогоднішній день ця проблема все ще потребує систематичного поглибленого вивчення, залишаючи не розкритими багато суперечливих питань.

Джерела та література

1. Армия Рима. От Цезаря до Константина. 44 г. до Р.Х. - 331 г. от Р.Х. // Военно-исторический альманах Новый Солдат / г. редактор Кисилев В. И. : Артемовск, 2002, № 27. – 40 с.
2. Вейс Герман. История цивилизации. Иллюстрированная энциклопедия в 3-х томах. Классическая древность до IV в. Том I. / Г. Вейс. – М. : «Эксмо-Пресс», 1998. – 751 с.
3. Венков А. В., Деркач С. В. Великие полководцы и их битвы / А. В. Венков, С. В. Деркач. – Ростов н/Д. : изд-во „Фенкс”, 1999. – 384 с.
4. Гольжников И., Пархаев О. Армия императорского Рима I-II в. н. э. / И. Гольжников, О. Пархаев. – М. : АСТ: Астрель, 2001. – 48 с.
5. Дандо-Коллинз С. Легионы Рима. Полная история всех легионов Римской империи / Стивен Дандо-Коллинз. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2013 – 639 с.
6. Козленко А. Последняя точка в дискуссии о местоположения поля битвы в Тевтобургском лесу // Военно-исторический журнал «Воин», 2004, № 15. – С. 2-3.
7. Ле Бозк Я. Римская армия в эпоху Ранней Империи / Ян Ле Бозк. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 420 с.
8. Махлюк А. В. Армия Римской империи. Очерки традиций и ментальности: монография / А. В. Махлюк. – Нижний Новгород : Издательство Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, 2000. – 235 с.
9. Махлюк А. В. Religio castrensis и воинский этос в армии императорского Рима // «Studia historica». Volume III. Москва, 2003. – С. 109-133.
10. Негин А. Е. Римское церемониальное оружие и турнирное вооружение / А. Е. Негин. – Санкт-Петербург : Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского государственного университета., Нестор-История, 2010. – 231 с.
11. Пуронен В.С. Оружие. Мундиры. Знамена. Ордена / В. С. Пуронен. – СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2003. – 304 с.
12. Рубцов С. Знаменосцы нижнедунайских легионов // Военно-исторический журнал Para bellum, 2000, № 11. – Режим доступа до журн.: http://www.parabellum.vzmakh.ru/n11_s2.shtml
13. Сикорский Я. Канны, 216 г. до н. э. / Я. Сикорский. – М. : ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 176 с.
14. Соболева Н. А. Очерки истории российской символики: От тамги до символов государственного суверенитета / Н А. Соболева. – М.: Языки славянских культур, Знак, 2006. – 448 с.
15. Соловьянов Н. И. Сакральные представления воинов римской армии // Вестник Томского государственного университета, 2008, № 312. – С. 95-99.
16. Соловьянов Н. И. Культы преторианцев в Риме // Вестник Томского государственного университета, 2008, № 317. – С. 116-118.
17. Тараторин В. В. История боевого фектования: Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века / В. В. Тараторин. – Мн. : Харвест, 1998. – 384 с.
18. Уотсон Дж. Римский воин / Пер. с англ. А. Л. Андреева. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2010. – 189 с.
19. Фрайер С. Геральдика. Гербы - Симболы – Фигуры / Стивен Фрайер, Джон Фергюсон; пер. с англ. М. Б. Борисова. – М. : АСТ : Астрель, 2009. – 208 с.
20. Энглим С., Джестис Ф. Дж., Райс Р. С., Раш С. М., Серрати Д. Войны и сражения Древнего мира / С. Энглим, Ф. Джестис. – М. : Из-во Эксмо, 2004. – 272 с.

УДК:[94(470.24-2):27]"09/11"

I. Гимчук

ХРИСТИЯНИЗАЦІЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

У статті автор на основі писемних джерел та археологічних матеріалів характеризує процес формування церковно-адміністративної структури середньовічного Новгороду. Аналізує вплив язичницької релігії на становлення християнського світогляду. Вказує, що християнська релігія утвердилася в процесі створення єпископії та будівництва Новгороду культових споруд. Автор доводить, що центром релігійного життя Великого став собор Св. Софії. Простежує роль церкви в політичному та економічному житті Великого Новгороду та взаємовідносини світської та духовної влади Новгородської республіки.

Ключові слова: християнство, Новгород, церковно-адміністративна структура, єпископія, собор.

In the article the author characterizes the formation of the Church administration structure of the middle Novgorod on the basis of written sources and archaeological materials. The impact of pagan religions on the formation of a Christian worldview is analyzed.

He specifies that the Christian religion established in the creation of a diocese and the construction of religious buildings. The author proves that the center of religious life of the Great Novgorod became the Cathedral of Sofia. The role of the Church in political and the economic life of the Great Novgorod and the relationship of secular and the spiritual power of the Novgorod Republic is traced.

Keywords: Christian, Novgorod, Church and administrative, structure, bishop, cathedral.

Дослідження християнізації Руської держави дає можливість прослідкувати зміни в світогляді давньоруського населення та простежити формування церковної організації. Формування новгородської та ряду єпископій на території Русі пов'язаний із збільшенням кількості християнізованих земель та заснуванням в Києві митрополії, що давало право здійснювати церковне управління, створювати єпископські кафедри.

Мета дослідження простежити процес становлення церковно-адміністративної структури Новгородської республіки.

Останнім часом дана тема стала досить актуальною, тому на сьогодні з'явилася досить значна кількість досліджень з даної тематики. Передусім варто згадати роботи Е. Голубінського [6], О. Кузьміної [11], А. Мусіна [12], Я. Щапова [26, 27], В. Яніна [28]. У їх роботах характеризується церковно-адміністративна структура Великого Новгороду в XI – XIV ст. Розкриваються особливості прийняття християнства населенням Руської держави.

Процес християнізації Новгороду був важким і довготривалим і закінчився аж в XII ст. На теренах міста в основному прийняли християнство княжа дружина та деякі представники князівського оточення. На початку формування новгородської церковної ієрархії, священнослужителі були за походженням киянами, корсунянами, греками та болгарями [4, с. 104-105]. У Новгородському літописі за списком П. П. Дубровського та Новгородському третьому літописі про це повідомляється: "Хрестився великий князь Володимир Святославич та взяв у Фотія патріарха першого митрополита Києву Леона, а Новгороду єпископа Іоакима Корсунського". Місіонерська діяльність новгородського єпископа Іоакима розпочалася із знищення ідола Перуна, якого було скинуто в річку Волхов. В літописі про це сказано: "... в той час всилився біс в Перуна і розпочав кричати: о горе мені! Ох достанеться не милостивим судьям цим – і викинули його у Волхов" [17, с. 44; 8, с. 207].

Після прийняття християнства новгородцями у народному середовищі тривалий час зберігалася двовір'я. Термін вперше задується в повчанні Феодосія Печерського – "Слово про віру християнську і латинську" (1069р.). Преподобний Феодосій вжив його для ідентифікації християн, які здійснювали вибір між грецьким та латинським обрядами. В сучасній історіографії значення терміну змінилося. Двовір'я визначають як релігійну систему, в якій язичницькі вірування і обряди зберігаються поряд з християнством [11, с. 22-23].

Упродовж XI – першої половини XII ст. ще зберігали язичницькі традиції у поховальному обряді. Поховання здійснювалося не в ямах, а на горизонті в основі курганів. Збереженість язичницького світогляду простежується також в будівництві християнських будівель. В X – на початку XI ст. в Руській державі в цілому було побудовано 7 християнських церков, з них у Новгороді – 2. У другій половині XI ст. на Русі збудовано ще 18 християнських храмів [22, с. 5-7]. Після приєднання до Москви, духоветво активно виступило проти курганних поховань, адже вважалося, що московські князі підтримують істинні християнські цінності [11, с. 29].

Прийняття християнства із Візантії дозволило князю Володимирові Великому зміцнити князівську владу на Руських землях, адже у ромев, в відміню від Західної Європи, патріарх підпорядковувався імператору. Таким чином, прийняття християнства східного обряду сприяло політичному становленню Руської землі [19, с. 4-5].

У церковному житті Новгороду простежуються взаємовпливи як східної та західної культури. Зокрема, в соборі св. Софії знаходилися Магдебурзькі ворота XII ст., на яких серед зображень поміщені постаті католицьких церковних діячів [11, с. 41].

Порівняно із землями Південної Русі у Новгороді християнство знаходилося з язичництвом в більшому протистоянні. Як наслідок язичницького світогляду населення Новгороду зберегло прагнення до волі, внутрішнього протистояння, потяг до підприємницької діяльності і церква намагалася змінити ці світоглядні орієнтири новгородського населення. Новоутворена новгородська єпархія перебувала у підпорядкуванні Київської митрополії. Однак, новгородські архієреї прагнули до церковної та політичної незалежності від Києва. Новгородські владика отримали право призначати своїх наступників, які очолювали єпархію після смерті попереднього єпископа [20].

Колишня язичницька теократія в Новгороді з прийняттям християнства трансформувалася в християнську. Свідченням такого заміщення стало знищення місця язичницького святилища в Дитинці та будівництво Софійського собору. Середньовічне суспільство, яке сформувалося в Новгороді, історик В. Тулупов характеризував як церковно-громадську общину. Міська община об'єднала мешканців Новгороду не тільки як городян, але як членів Церкви. За словами В. Тулупова: "В політичній символіці Великого Новгороду його суверенним, носієм верховної влади являлася сама свята Софія. Свята Софія була не тільки ім'ям всієї помісної новгородської церкви, так як це виражалось у формулі: "Свята Соборна і апостольська церква Святої Софії". Ні, це було ім'я самої республіки, від цього священного імені писалися договори і святкові грамоти, їй складали клятву князі і влада. Вона усвідомлювалася власницею новгородських земель, особливо церковних. В ній народна воля знайшла собі небесний символ, вільний від настроїв натовпу" [23].

В Руській державі духовенство не сформувалося, як самостійний суб'єкт права. Існування двох соціально-правових систем, сформованих "Руською Правдою" – князівської і общинної заважало формуванню кліру в самостійний стан. Як зазначав історик А. Мусін, в Новгороді сформувалася соціальна структура суспільства, яка складалася з князівського двору, міської сотні або боярської патронії, які об'єднувалися навколо священника який належав до їх стану [12, с. 21].

Новгородську єпархію очолював єпископ, з 1156 р. архієпископ. Про високе становище новгородських архієреїв, свідчить їх архієпископський сан адже інші єпархії на Русі очолювалися єпископами. Архієрей Новгороду очолював не тільки церкву, але і новгородську республіку, у цьому місті республіканські посади в тому числі і пост єпископа були виборними. Вибори архієрея проводилися тільки в новгородській єпархії і склалися з двох етапів. Перший етап – на Ярославовому дворі новгородці називали трьох кандидатів в архієпископський сан. Їх імена записувалися на листках пергаменту і посадник їх запечатував. Другий етап виборів архієпископа проходив аж біля Софійського собору, у вівтарі якого на престолі знаходилися жереби, і там здійснювалося богослужіння. Після літургії сліпа людина або дитина вибирала жереб і оголошувала ім'я нового архієпископа. В XIV ст. порядок обрання архієпископа змінюється, і за новими правилами новгородським владикою ставав той кандидат, жереб із ім'ям якого залишився на престолі.

Відзначимо те, що в архієпископи могла бути обрана особа, яка навіть не мала священного сану, наприклад, в XIV ст. архієпископом було обрано Олексія – ключника собору святої Софії. Перед тим, як вирушити до митрополита на хіротонію, він відправився до Тверського єпископа для висвячення в сан диякона, а потім єпископа. Новгородські владика мали значні матеріальні ресурси, це пов'язано з тим, що на користь єпископської кафедри відраховувалася десята частина доходів новгородських князів [1].

Започаткована в Новгороді традиція обрання архієрея не розірвала зв'язків з Київською митрополією та визнавала митрополітичний суд відповідно до положень Номоканону. Автономія новгородської єпархії сприяла тому, що київський митрополит не втручався у внутрішню церковні справи новгородських владик. Виборність зобов'язувала архієрея прислуховуватися до думки населення Новгороду. В період діяльності архієпископа Ніфонта населення отримало право обирати не тільки парафіяльних священників, але також ігуменів монастирів. Перше таке обрання ігумена відбулося в 1147р., коли ігуменом було обрано ченця Андрія, наступника Антонія Римлянина в Антонієвому монастирі. Право обрання приходських священників було надано новгородцям грамотою князя Всеволода Мстиславича, в якій вказувалося: "і попів, і діаконів, і дяків, і вартових святого Іоанна обирати старостам Іванским, і старостам побережанським і побережанам" [4, с. 108-109].

Існування інституту виборності священнослужителів призвело до того, що духівництво не виокремилось в окремий соціальний стан. Адже, населення Новгородської землі вибирало священників, діаконів та інших церковнослужителів з різних станів суспільства, якщо особа яку обирали відповідала займаний посаді. Священники та їх діти могли обирати від діяльності, наприклад, займати високі чиновницькі посади, займатися торгівлею.

В структурі новгородського духівництва існувало три ступені. На першому шаблі знаходився новгородський владика, другий ступінь представлений чернецтвом, до третього належало біле духівництво [4, с. 110].

Церква в Новгороді була важливим суспільно-релігійним центром общини. Біля храму проходило вуличне віче, вибирали посадових осіб, в церкві також зберігалася місцева скарбниця. Залежно від категорії храму різним був його штат. До штату Софійського собору входили священники, диякони, причетники, пономарі, проскуриці. Штат приходської церкви складався лише із священника, пономаря та проскуриці [1].

В Руській державі церква виконувала функції, які покладали на державну владу, таким чином, церква як суспільний інститут ввійшла до складу державного апарату. Церковна структура формувалася в залежності від сфери діяльності. Історик Н. ПОВАРОВА виділила шість функцій давньоруської церкви: 1. звершення богослужінь; 2. культурно-ідеологічна; 3. публічно-правова; 4. соціально-економічна; 5. політична; 6. внутрішньо управлінська [16, с. 99].

Згідно положення Уставу князя Володимира Великого "Про десятини і суди церковні" в компетенції церковної юрисдикції опинилися такі сфери суспільного життя як: 1. злочини проти віри, церкви та справи, що стосуються сімейного життя; 2. суду єпископа підпорядковувалося духівництво та "церковні люди"; 3. повноваження церковного суду розповсюджувалися на осіб феодально-залежних від церкви.

У процесі розвитку церковної організації сформувалася штат єпископії, який складався з владичного намісника, владичного тиуна – відповідав за господарську діяльність, владичного митника – відповідав за збір податків на користь церкви та десятника – збирав частину від судових справ [16, с. 101-102].

Церква відігравала важливу роль в суспільно-політичному житті Новгороду. Новгородського єпископа підтримували всі віряни Новгороду і новгородської землі, а також новгородський архімандрит, резиденція якого знаходилася біля Новгороду в Юрієвому монастирі, в підпорядкуванні якого знаходилися всі монастирі новгородської землі [8, с. 34].

Церква в середньовічному суспільстві виступала об'єднуючим чинником. В Руській державі духівництво стало невід'ємною складовою князівського оточення. Клірики не відокремлювалися від населення місцевості, де знаходилася церква. Для Новгороду характерним явищем була територіальна роздробленість, зокрема, поділ міста на "кінці", про те паралельно розвивалися сімейні та дворові общини. До речі у такому ключі розвивалися такі європейські міста-держави, як Флоренція періоду консортерій, Венеція та Генуя. На думку Л. Шилова, розвиток церковної організації в Новгороді відбувався паралельно до перетворення сімейних общин у вуличні, вуличних в общини "кінців" міста. Після включення Новгороду до складу Московської держави на новгородську кафедру прибув архієпископ Генадій, який констатував, що вибрані кандидати в сан священника не знали основ богослів'я та чину звершення божественної літургії [25].

Вище духівництво Новгороду в переважній більшості було не місцевим, в основному з греків. Нижче духівництво було місцевим. Однак, кандидати, яких князь вибирав для здійснення богослужінь мали бути грамотними. Для підготовки освіченого духівництва Ярослав Мудрий в 1030р. створив в Новгороді школу, учні якої у переважній більшості, були дітьми священнослужителів [13, с. 296].

Залежність новгородської єпархії від Київської митрополії полягала в тому, що церковна влада Новгороду призначалася з Києва, а також управління новгородською єпархією здійснювалося Київською митрополією. Прагнення відокремлення новгородської єпархії від Київської митрополії вперше простежується в призначенні єпископом Іоакимом свого наступника Єфрема. Не зважаючи на те, що Новгород отримав політичну самостійність від Києва, київській митрополит зберіг за собою право нагляду за справами новгородської єпархії. Право нагляду проявилось в двох формах: 1. київський митрополит як глава Руської церкви мав

право відвідувати Новгородську єпархію, як і інші єпархії, щоб побачити в якому вона стані; 2. у випадку виникнення потреби вирішення церковних питань митрополит запрошував новгородського єпископа до Києва [13, с. 298-299].

Десятина на користь церкви в Новгороді збиралася за погодженням між князем та церковнослужителями. Духівництво розглядало десятину, як десяту частину всіх князівських доходів. Однак, князі обмежували виплату десятичини на користь церкви, окремою частиною своїх доходів [13, с. 302-303].

Новгородська єпархія відігравала важливу роль у захисті місцевого населення від зовнішньої агресії. Наприклад, коли Новгород оточили війська Володимирського князя Андрія Боголюбського йому на зустріч вийшов архієпископ Іоан з іконою Пресвятої Богородиці "Знамення".

Фінансування будівництва церков здійснювали купці та бояри. Найбільш шанованим святом в Новгородській землі був святий Миколай Чудотворець, який вважався покровителем торгівлі. Новгородська єпархія надавала приміщення для здійснення торговельних операцій, хоча безпосередньо участі в торгівлі не брала. Як зазначає Н. Афанасьєв, священнослужителі в середньовічному Новгороді виступали в ролі нотаріусів, а укладені договори зберігалися в церковних архівах. Адже в Новгороді досить часто виникали пожежі, в результаті яких знищувалася значна частина майна місцевого населення. Оскільки церкви будувалися з каменю, в них було більше шансів вціліти під час пожежі, таким чином, документи, які там зберігалися, мали шанси вціліти [3].

Шляхи фінансових надходжень для церкви вказані в "Уставі" Володимира Святого "Про церковні суди". Устав складався з трьох частин: 1. регламентація князівської дотації церквам; 2. повноваження церковного суду; 3. коло церковних осіб. В Уставі вводиться термін "десятина" – як податок на користь церкви. У візантійській церкві десятина як податок на користь церкви не існував. Десятина була поширена в західноєвропейських країнах, які мали значний вплив на Болгарське царство, в якому десятина була складовою частиною державних доходів. В результаті економічних та культурних взаємовпливів практика збору податків у вигляді десятичини потрапляє на Русь [13, с. 303].

Зміни в становищі новгородської церкви відображені в Синодальній редакції "Уставу Володимира". В Синодальній редакції простежуються етапи формування республіканської форми правління в Новгороді та зменшення впливу князя на внутрішньополітичні процеси. На думку Я. Шапова, саме через розвиток демократичних ідей посилилась увага до положень "Уставу Володимира" та відображення в ньому становища новгородської церкви. Для того, щоб посилити авторитет "Уставу Володимира" у Новгороді в XIII – на початку XIV ст. вперше була визнана канонізація князя Володимира Великого. У Синодальній редакції "Уставу" також згадуються язичницькі місця для молитви, які існували в другій половині XIII ст. [26, с. 19-21].

Для регламентації церковного життя князь Ярослав Мудрий видав "Церковний устав". Він надавав єпископам право збирання судових штрафів з підпалювачів, а також здійснювати суд над грабіжниками. За положеннями Уставу князя Всеволода Мстиславича новгородський єпископ отримав право контролювати торгівлю в Новгороді та здійснювати суд над купцями. Також новгородський архієрей здійснював контроль над мірами та вагою. Ще однією складовою доходів церкви було право збирати доходи з пожалуваних князем міст з їх околицю. Однак, священнослужителі отримали право власності не на міста, а лише право збирання з них податків, які раніше отримував князь [24, с. 134-137].

Єпархіальному архієрею підпорядковувалися побудовані населенням церкви та монастирі. Однак, церкви або монастирі, зведені за кошти бояр, підпорядковувалися боярам та їх спадкоємцям. У разі якщо єпископ під час архієрейського служіння в тій чи іншій єпархії побудував церкву чи заснував монастир, вразі переходу в іншу єпархію за ним зберігалось право володіння [14, с. 34].

Досить прибутковим джерелом доходів священнослужителів була плата за хіротонію. Потрібно зазначити, що в давньоруському суспільстві плата за рукопокладення в священний сан вважалась антимоラルною, однак, продовжувала існувати, що відображено у постановках Володимирського церковного Собору, який відбувся в другій половині XIII ст. На якому було дозволено єпископу брати плату за хіротонію [24, с. 139]. Історик В. Ричка зазначає, що прибутки, які йшли на утримання священнослужителів, не дають підстав кваліфікувати церкву як землевласника, адже вона не мала права довільно й необмежено розпоряджатись землями й залежними селянами, що є необхідною умовою приналежності до стану феодалних землевласників [19, с. 6].

Про участь церкви в торгівлі свідчить існування спеціальної печатки храму святого Георгія в Дерпті. На печатці було два написи: на лицевій стороні – "Печатка юрійська", на звороті – "Печатка святого Георгія". Печатка використовувалася для скріплення різних церковних актів та договорів руських купців в Дерпті [11, с. 58].

Як і у світських феодалів у володінні церковних ієрархів перебували холопи, які в переважній більшості були не задоволені ставленням до себе. В 1068р. холопи вбили новгородського єпископа Стефана. За характеристикою М. Тихомирова, "Обставини смерті новгородського єпископа, який загинув від рук власних холопів, викриває перед нами одну із найжахливіших картин руської церковної дійсності XI ст. Озлоблені холопи вбивають свого владика в знак помсти за знущання над ними, які були характерними для вищих ієрархів, які досить часто ставали справжніми тиранами по відношенню до підпорядкованих їм особам" [24, с. 147-148].

Діти священнослужителів, які відмовлялися прийняти священний сан переходили в нижчу соціальну категорію стан – "тяглих людей". Влада надавала дітям священників ряд переваг: по-перше, поки син перебував в будинку батька, його було заборонено переводити в "тягли люди"; по-друге, якщо син священнослужителя, за власним бажанням, переходив в стан "тяглих людей" за ним залишалось право прийняти священний сан [6, с. 450].

В XI – на початку XIII ст., єпархіальне управління не регламентувало кількості священників на приходах. Все залежало від можливості прихожан матеріально забезпечувати наявних священнослужителів. Єпископ регулював кількість приходських священників механізмом підняття плати за хіротонію [6, с. 452-453].

Архієрею управляти єпархією допомагали чиновники, які мали священний сан. До штату єпископа входили клірики кафедрального собору, які виконували доручення єпископа, однак за ними не закріплювалися постійні посади, не було визначеної плати за їх діяльність, а також "софяни", – клірос собору св. Софії. Софяни брали участь у виборі архієрея, якого супроводжували до Пскова для здійснення суду раз в чотири роки [9, с. 8-10].

Особливості церковного управління Новгородом полягає в тому, що воно носило світський характер. В оточені новгородського архієрея перебували світські чиновники. Простежується також перехід чиновників із одного розряду в інший. Чиновники, які управляли будинком архієрея, мали змогу у разі доброї служби перейти в розряд єпархіальних чиновників [9, с. 11-12].

Перші дерев'яні церкви в Новгороді виникли на межі міських забудов у XI ст. На Торговій стороні Новгороду, на правому березі річки Волхов, проживало переважно сотенне населення, про що свідчать археологічні дослідження місцевих присадіб, які характеризуються скромним оздобленням і на території яких будувалися князівські церкви. В XI ст. з ініціативи князя Ізяслава Ярославича було побудовано церкву на честь святого великомученика Дмитрія, в 1113р. споруджено князівський Миколаївський собор, у 1127р. князь Всеволод розпочав будівництво кам'яної церкви в ім'я святого Івана Предтечі [12, с. 21].

У 989р. єпископом Іоакимом було побудовано дерев'яний Софійський собор. Літописець це написав: "В літо 6497. Побудував владика єпископ Іоаким першу церкву дерев'яну дубову святей Софії і стояла 60 років та згоріла в літо 6557, березня в 4 день, в суботу, при другому єпископі Луці в 13 літо. В літо 6497 побудував владика, перший єпископ Іоаким, першу церкву кам'яну Богоотець Іоакима і Анни, в тій церкві служив до Софії". Кам'яна церква св. Софії знаходилася в кінці вулиці Прискуплі над річкою Волхов біля Кам'яного дитинця [18, с.208]. Ініціатором будівництва став князь Володимир сина Ярослава Мудрого. У Новгородському третьому літописі про це сказано: "Розпочав великий князь Володимир Ярославич, внук великого князя Володимира Київського і вся Русі, хрестившого Руську землю, у Великому Новгороді церкву кам'яну святої Софії, при другому єпископі Луці, будували її 7 років, побудували її прекрасну і велику: в той час служили в храмі святих праведних Богоотець Іоакима і Анни. І побудувавши церкву привели іконних писців із Царграда і розпочали розписувати, і написали образ Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа з благословляючою рукою. В день єпископ Лука побачив образ Господній написаний не благословенною рукою, іконописці писали три дні, на четвертий день почули голос від образу Господнього, що говорив: писарі, писарі, о писарі не пишете мене благословенною рукою, напишете мене тою рукою, бо в цій руці моїй Великий Новгород тримаю; а коли рука моя розкриється тоді буде місту цьому кінець" [18, с. 211].

Собор св. Софії перетворився в символ незалежності та демократії Новгороду. Серед населення набув поширення вислів: "постіймо за св. Софію або померемо за св. Софію" [4, с. 104-105].

Таким чином, християнське віровчення до середини XII ст. майже витіснило язичництво серед населення Великого Новгороду. Утверджувалася християнська релігія в процесі створення окремої єпископії, та зведені кафедрального собору. З часом церква св. Софії стала не лише релігійним, але й політичним та економічним центром Великого Новгороду.

Джерела та література

1. Андреев В.Ф. Северный страж Руси / В.Ф. Андреев [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru./rusNovgstrazh.htm>;
2. Архитектура Новгорода [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.nereditsa.ru/Architecture/novgorod.htm>;
3. Афанасьев Н. Новгород: Рассуждения об уникальности средневекового Новгорода / Н. Афанасьев [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.timesandplaces.narod.ru/Novgorod.html>;
4. Беляев И. История Новгорода Великого от древнейших времен до падения / И. Беляев. – М.: Синодальная Типография, 1866. – 577 с.;
5. Володина Т.В. Художественная культура Великого Новгорода [Електронний ресурс] / Т.В. Володина // Режим доступу: <http://www.orthodox-book.ru.index.php.option.com>;
6. Голубинский Е. История Русской церкви / Е. Голубинский. – М., 1901. – Т. I. – 956 с.;
7. Грабарь И.Э. История русского искусства / И.Э. Грабарь. – М.: Издание И. Кнебель, 1910. – Т. I. Архитектура. – 510 с.;
8. Исаев Б.А. Демократическая тенденция в политической истории Средневековой Руси: политические системы, институты и группировки / Б.А. Исаев // Российское государство в историческом измерении. – 2013. – С. 29-42;
9. Каптерева Н. Светские архиерейские чиновники в Древней Руси / Н. Каптерева. – М., 1874. – 236 с.;
10. Каргер М. Новгород Великий / М. Каргер. – М., 1946. – 183 с.;
11. Кузьмина О.В. Республика Святой Софии / О.В. Кузьмина. – М.: Вече, 2008. – 448 с.;
12. Мусин А.Е. Загадка дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X – XVI вв. / А.Е. Мусин. – СПб.: ИИМК РАН, 2013. – 139 с.;
13. Никитский А. Очерки внутренней истории церкви в Великом Новгороде / А. Никитский. – СПб., 1879. – 312 с.;
14. Никольский Н.М. История Русской церкви / Н.М. Никольский. – М.-Л., 1931. – 246 с.;
15. Новгородские церкви XI – XIV вв. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.arhitekto.ru>;
16. Поварова Н.А. Эволюция структуры русской церкви в X – XIII вв. как общественного института / Н.А. Поварова // I Романовские чтения. История Российской государственности и династия Романовых: актуальные проблемы изучения. Кострома. 29-30 мая. – 2008. – С. 99-103;
17. Полное собрание Русских летописей. Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. Т. XLIII. – 367 с.;
18. Полное собрание Русских летописей. – СПб., 1841. – Т. III. – 308 с.;
19. Ричка В.М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації Київської Русі / В.М. Ричка // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип.15. – 1989. – С. 3-8;
20. Романова А.И. Демократия и общественный порядок Великого Новгорода / А.И. Романова [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp>;
21. Рыбаков Б.А. Культура средневекового Новгорода [Електронний ресурс] / Б.А. Рыбаков // Режим доступу: <http://www.historic.ru/books/item>;
22. Седов В.В. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) / В.В. Седов // Средневековая археология Восточной Европы. – Вып.208. – 1993. – С. 3-11;
23. Тулунов В.Г. Русь Новгородская / В.Г. Тулунов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.redov.ru>;
24. Фроянов И. Загадка крещения Руси / И. Фроянов. – М.: Алгоритм, 2007. – 336 с.;
25. Шилов Л.А. Новгородская республика: церковное строительство как индикатор политической и социальной борьбы / Л.А. Шилов [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ecsocman.hse.ru>;
26. Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI – XIV вв. / Я.Н. Шапов. – М.: Наука, 1972. – 338 с.;
27. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. / Я.Н. Шапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.;
28. Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода / В.Л. Янин. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.

УДК: 94:929.731(460) «04\14»

Л. Сосновая

АЛЕНОРА АКВИТАНЬСЬКА - ВИДАТНА ЧИ ТИПОВА КОРОЛЕВА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ?

В статті подано характеристику діяльності Алієнори Аквітанської як правителя однієї з найбільших держав XII ст. Проаналізовано вплив жінки на політичні та військові події в середньовічній Європі.

Ключові слова: Алієнора Аквітанська, Франція, Англія, Хрестовий похід, Середньовічна Європа.

The article describes the characteristic activities Eleanor of Aquitaine as governor of one of the largest states in the twelfth century. The influence of women on political and military developments in medieval Europe.

Keywords: Eleanor of Aquitaine, France, England, Crusade, Medieval Europe.

В історії Середньовічної Європи нам зустрічається не одна королева, біографія якої схожа більше на художній роман, ніж на правду. Серед таких постатей яскраво виділяється герцогиня Аквітанії, графиня Пуатьє, королева Франції (1137—1152 рр.) та Англії (1154—1189 рр.) – Алієнора.

За переказом Середньовічного хроніста, вже при народженні донька здивувала герцога серйозним розумним поглядом та довгим темно-рудим волоссям. Тому герцог Гільом X Аквітанський дав дівчинці ім'я – «*alia Aenoga*», тобто «особлива» [3, с. 27].

Так, як у герцога не було синів, то саме Алієнора мала стати спадкоємицею титулу і Аквітанії (в ті часи однієї з найбагатших країн Європи), тому юна герцогиня отримала світську освіту, що разом з природнім хистом політика дозволило їй стати однією з найвпливовіших жінок середньовічної Європи.

Уже у віці 13 років Алієнора Аквітанська стала королевою Франції. Зрозуміло, що у такому юному віці до того ж у чужій країні королева не мала значного впливу на політичне життя країни. Про цей період життя королеви відомо мало. Проте прикметно є розповідь хроніста, про те що Алієнора потайки, у чоловічому одязі, відвідувала лекції в Болонському університеті [1, с. 18].

Переломним в житті Алієнори Аквітанської став другий хрестовий похід. Королева на рівні із своїм чоловіком Людовіком VII та іншими європейськими монархами прийняла хрест і вирушила в похід. В хроніці Микити Хоніата згадується, що королева в чоловічому вбранні верхи на коні, на рівні з іншими чоловіками, здійснила цю виснажливу і небезпечну подорож [6].

На жаль, Другий хрестовий похід не лише закінчився поразкою хрестоносців, він також поставив хрест на матримоніально-політичному союзі двох великих європейських держав – після повернення до Європи Алієнора Аквітанська та Людовік VII подають прохання Папі Римському про розлучення.

Здавалось би, що роль королеви у великій політиці на цьому завершилась: Алієнора повернулася у свої володіння. Проте, вже через два місяці вона виходить заміж за Генріха Анжуйського, котрий невдовзі (1154 рік) стає королем Англії – Генріхом II Плантагенетом. Це був не просто шлюб між 30-річною жінкою і 19-річним юнаком, це був докорінний перерозподіл сил в Західній Європі. Вийшовши заміж Алієнора передавала чоловікові всю західну Францію, що складало дві треті території, якою теоретично володів французький король. Це з точки зору феодалного права означало вивід з-під юрисдикції короля Франції половини територій його держави. Деякі сучасні історики саме цю подію відносять до основних причин Столітньої війни [5, с. 75].

Після об'єднання земель графів Анжуйських і герцогів Аквітанських володіння французьких Капетингів опинились в оточенні агресивних сусідів. Об'єднання Нормандії і Анжу з Аквітанією, до якої входили Пуату, Перигор, Гасконь, Сентонж, Лімузен і Ангума, потрясли всю Європу. Володіння графа Анжуйського охоплювали нижні течії трьох великих річок: Сени, Луари, Гаронни. Генріх II і королева Алієнори стали найбільшими правителями Франції.

Поки подружні стосунки були хорошими, Алієнора брала участь в усіх справах чоловіка. Коли їх діти підорослишали, король наділив їх графствами й титулами. За наполяганням матері, Річард (в майбутньому Річард Левове серце) отримав Аквітанію. Алієнора супроводжувала свого улюбленця на батьківщину, а коли повернулася до Англії, то дізналася, що в її чоловіка з'явилася фаворитка.

Королева вирішила помститися чоловікові. В середині 70-х років вона ініціювала змову проти короля, залучивши до неї і власних синів. Змову було викрито і Генріх II звелів ув'язнити Алієнору [7, с. 26]. Проте в володіннях Англійського короля вже встигла розгорітися міжусобна війна: Річард, молодий Генріх і Джеффри навіть уклали з французьким королем Людовіком VII союз